

NATIQALIŞOV

AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun aspirantı

QAFQAZ ALBANİYASININ XRİSTİAN ABİDƏLƏRİNİN TƏDQIQI AZƏRBAYCAN TARIXŞÜNASLIĞINDA

Qafqaz Albaniyasında xristian dininin yayılması və dövlət dini kimi qəbul edilməsi eramızın I-IV əsrlərinə aiddir. Arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan ərazisində xristianlıqla əlaqədar çoxlu abidələr vardır. Onlar məbədlər (kilsələr) və qəbir abidələrindən ibarətdirlər. Məlum olduğu kimi, Sasanilər imperiyası dövründə, xüsusilə V-VI əsrlərdə bu ərazidə zərdüştlüyün yayılması üçün səy göstərilmiş və VII-IX əsrlərdə Ərəb xilafətinin istilaları ilə əlaqədar yerli əhalinin böyük əksəriyyəti islam dinini qəbul etmişdir.

Bütün bunlara baxmayaraq yerli əhalinin bir hissəsi indiyə kimi xristian dinində qalmaqda davam etmişdir. İndi olduğu kimi, Azərbaycanda bütün tarixi dövrlərdə dini tolerantlıq hökm sürmüşdür. İslam dininin geniş yayılmasına baxmayaraq ərazidə olan xristian abidələri yerli müsəlman əhali tərəfindən dağıdılmamış, onlar yalnız böyük dövr ərzində təbii dağıntılara məruz qalmışlar. Bu abidələrin araşdırılmasının Azərbaycan tarixi üçün xüsusi əhəmiyyəti vardır. Buna görə də bu dini abidələrin tədqiqi ilə bir sıra tarixçi və arxeoloqları məşğul olmuş və onlar bir sıra məqalə və monoqrafiyalar yazmışlar.

Hazırkı məqalədə Qafqaz Albaniyası Xristian Abidələrinin tarixi-arxeoloji və memarlıq baxımdan tədqiqinin Azərbaycan tarixşünaslığında yeri araşdırılır. Qafqaz Albaniyasında xristianlıq tarixini Azərbaycan tarixşünaslığı və mənbəşünaslıq baxımından araşdırarkən ilk növbədə Moisey Kalankatuklunun "Alban Tarixi" əsərinə diqqət yetirmək vacibdir. Bu Azərbaycanın X əsrə qədərki vəziyyəti haqqında fikir söyləməyə imkan verən yeganə yerli mənbədir [1, s.9]. Əsasən VII yüzilliyin abidəsi sayılan bu əsər üç hissədən ibarətdir.

Məlum olduğu kimi VII əsrin sonlarından başlayaraq Azərbaycan ərazisi Ərəb xilafəti tərəfindən zəbt olunmuş, yerli xristian albanların çoxu islam dinini qəbul etməli olmuş, indiki Dağlıq Qarabağda -Arsaxda yaşayan xristian albanlar isə öz dinlərində qalmış, çox sonralar buraya köçən xristian ermənilərin əhatəsində olduqları üçün getdikcə öz dillərini itirmiş, erməniləşmişdir. Alban kilsəsini özünə tabe edə bilməmiş erməni kilsəsi Albaniyanın bir çox xristian abidələrini erməni abidəsi elan etmiş, yazılı abidələri qədim erməni dilinə -qrabara tərcümə etmişlər. Məhz bu səbəbdən "Alban tarixi" əsərində bizə qədim erməni dilində gəlib çatmışdır [1, s.5]. Əsər Azərbaycan dilinə akademik Ziya Bünyadov tərəfindən tərcümə edilmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi üç kitabdan ibarət olan əsərin birinci kitabı 34 fəsildən ibarətdir və burada albaniyada çar hakimlərinin xristian dininə münasibəti, xristianlığın dövlət dini elan edilməsi [1, s.29], Aqven kilsə məclisində çar Vaçaqan tərəfindən elan edilən 21 maddədən ibarət qanunlar [1, s.79-81] və s. məsələlər haqqında danışılır. İkinci kitab 50 fəsildən ibarətdir. Burada ölkənin xəzərlərin (hunların) basqınları nəticəsində dağıntılara məruz qalması, Albaniya katolikosunun taxtının Çoladan (Dərbəndən) Bərdə şəhərinə köçürülməsi [1, s.82-83], Albaniya uğurunda Sasani-Bizans müharibəsi [1, s.96-99], Alban çarı Cavanşirin İran – Bizans və Hun imperatorları ilə danışıqları [1, s. 126-160] və digər tarixi hadisələr şərh edilir. 20 fəsildən ibarət olan üçüncü kitabda isə Albaniya hökumdarlarının siyahısı, alban katolikoslarının adları və əməlləri və s. verilir [1, s.215-217].

R.M.Vahidov Mingəçevir qazıntılarına həsr olunmuş əsərində Qafqaz Albaniyasının xristian abidələrinin arxeoloji baxımdan mükəmməl araşdırmışdır. Beləki, əsərin III fəsilində 1946-1953-cü illərdə Mingəçevirdə Kür çayı üzərində su elektrik stansiyasının tikintisi ilə əlaqədar aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı iki və üç nömrəli yaşayış yerlərində xristian abidələri aşkar olunmuşdur. Qazıntılar zamanı dörd çiy kərpicdən hörülmüş məbəd, xaçlar, daş əşyalar üzərində heyvan və quş şəkilləri, çiy kərpic, kirəmitlər və inşaat daşları çoxlu sayda qəbir abidələri və materialları, alban dilində yazılmış epigrafiya abidələri aşkar edilmişdir [2,s.92-141].

Qafqaz Albaniyası xristian abidələrini öyrənilməsi K.M.Məmmədzaadənin Azərbaycanın memarlığından bəhs edən əsərində geniş işıqlandırılmışdır. Belə ki, müəllif 1948-1952-ci illərdə Mingəçevirdə aşkar edilmiş xristian məbədlərini, 1971-ci ildə Qəbələ rayonu ərazisində aşkar edilmiş darəvi formada olan Kilsədəğ kilsəsini, Qax rayonu ərazisində Qum bazilikası və Ləkit məbədlərini, Ağdam rayonunun Boyəhmədli kəndində yerləşən Govurqala məbədi, memarlıq baxımından araşdırmışdır. [3,s.28-33].

Rəşid Göyüşov Qafqaz Albaniyasında xristianlıqla əlaqədar yazdığı monoqrafiyasında elmi dövrüyə arxeoloji, yazılı və epigrafiya mənbələri cəlb edərək bəhs edilən dövrə aid xristian abidələrini araşdırmışdır. Əsərin birinci fəsilində xristian dininin yayılması ərafında Qafqaz Albaniyasının sosial-siyasi və iqtisadi mənzərəsi verilmişdir. İkinci fəsildə xristian dininin yayılmasından sonra kilsə və monastrların ölkənin sosial-siyasi həyatında rolunu məbədlərə ödənilən vergi və dini məclislərin qanunları verilmişdir [4,s.6-38]. Müəllif kilsələr və qəbir abidələrinin arxeoloji qazıntı materiallarını elmi cəhətdən tədqiq edərək xristianlıqla əlaqədar dini görüşləri işıqlandırmışdır [4,s.81-114].

Rəşid Göyüşov 1986-cı ildə xristianlıqla əlaqədar nəşir etdirdiyi digər əsəri böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əsərdə Qandzasar (Dağlıq Qarabağda Ağdərə rayonunun Vəng kəndi) kilsəsi və onun yaranma tarixi geniş şəkildə işıqlandırılmış, kilsənin Qafqaz Albaniyası dövründə tikilməsi və XIII əsrdə onun yenidən bərpa edilməsi göstərilmişdir [5,s.3-7].

A.Ə. Qarəhmədovanın Alazan vadisi xristian abidələrinə həsr olunan kitabında Qafqaz Albaniyasında Xristianlığın yayılması, dövlət dini kimi qəbul edilməsi və Sasani imperiyası tərəfindən xristianlığın təqibi işıqlandırılmışdır. Müəllif əsərdə Qafqaz Albaniyasının şimalında indiki Qax, Şəki və Zaqatala rayonlarında yerləşən Katuk, Ləkit, Armatian, Kiş və Orta Zeyzit kilsələrinin tikilmə tarixini, arxeoloji və memarlıq cəhətdən araşdırmışdır və bu kilsələrin ölkənin mədəni və siyasi həyatında mühüm rolunu olduğunu göstərmişdir [6,s.3-26].

D.A.Axundov Azərbaycan ərazisində qədim dövrlərdən ilk orta əsrlərə qədər mövcud olmuş tarixi abidələr memarlıq cəhətdən araşdırılmışdır. Belə abidələr sırasında ilk orta əsrlərdə Azərbaycanda xristian dininin yayılması ilə əlaqədar tikilmiş dini məbədlər, (kilsələr və monastrlar) vardır. Araşdırmalar nəticəsində müəllif belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, Qəbələ rayonunun Böyük Əmili kəndində yerləşən Kilsədəğ məbədi dairəvi özülə malik olub xristianlıqdan əvvəl II-III əsrlərə aid olmuş xristian dini yayıldıqdan sonra kilsə kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Digər dairəvi formada inşa edilmiş Zaqatala rayonunda Mamrux və Qax rayonunda Ləkit məbədləri bu qəbildən olub xristian dininin yayılmasından sonra əsas kilsə rolunu oynamışlar. Əsərdə həmçinin ilk orta əsrlərdən sonrakı dövrlərdə tikilmiş Qandzasar, Tərtər çayı hövzəsində Xaşavanq monastri, Kəlbəcər, Qax və Mingəçevir rayonunda III-VII əsrlərə aid xristian abidələri memarlıq baxımından öyrənilmişdir [7, s.204-248].

Azərbaycan ərazisində xristianlıq tarixini araşdırarkən F.C.Məmmədovanın Azərbaycanın (Albaniyanın) siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası əsəri önəmli əhəmiyyət

kəsb edir. Əsərin dördüncü fəslində müəllif göstərir ki, Alban ənənəsinə görə burada xristianlığın yayılması bir-birini əvəz edən iki əsas dövrə bölünür. I-IV əsrləri əhatə edən şərti olaraq Surofil dövrü adlanır ki, bu dövrdə Suriya və Yerusəlimdən olan missoner və apostollar Albaniyaya ayaq açmış və burada ilk xristian icmalarını yaratmışlar. Yunanfil dövrü adlandırılan ikinci dövrdə IV əsrin əvvəllərində isə Maarifçi Qriqorinin və alban çarı Urnayırın adları ilə bağlıdır. Bu dövrdə xristianlıq rəsmi dövlət dini kimi qəbul edilmiş və təbliğ edilmişdir. [8,s.207-215].

Arif Məmmədov Qafqaz Albaniyasının ayrılmaz tərkib hissəsi olan Kiçik Qafqaz dağlarının ətəklərində o cümlədən Gəncəbasar ərazisində yerləşən xristian dini ilə əlaqədar abidələr haqqında məlumat verilmişdir. Müəllif Goranboy rayonu ərazisində Xarxaput məbədi, Xanlar rayonun Çaykənd, Band, Yeni Zond məbədlərinin memarlığından və arxeoloji baxımından tədqiqindən bəhs etmişdir [9,s.7-26-30].

Ayrı-ayrı məbədlərin tədqiqinə gəlinə isə Vilayət Kərimovun və Bernar Sturfelin həm müəllif olduqları Şəki rayonu ərazisində yerləşən Kiş kilsəsinin tarixinə, arxeologiyasına və memarlığına həsr olunmuş əsəri elmi cəhətdən əhəmiyyətlidir. Əsərdə son dövrlərdə müəlliflərin rəhbərliyi ilə Kiş kilsəsində aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində əldə edilmiş çox saylı maddi mədəniyyət nümunələri əsasında bəhs olunan dövrdə Qafqaz Albaniyasının memarlığı, ictimai-sosial və iqtisadi görünüşü işıqlandırılmışdır. [10,s.19-22].

Gülçöhrə Məmmədova Qafqaz Albaniyasında xristian abidələrinin memarlıq baxımından öyrənilməsi geniş işıqlandırılmışdır. Müəllif əsərində Albaniyanın tarixi coğrafiyasını araşdırdıqdan sonra xristian dininin yayılma arealını vermişdir. Burada müəllif tikilən dini abidələrin dövrünü memarlıq cəhətdən üç mərhələyə bölmüşdür. Birinci IV-VII əsrləri əhatə edir. Bu mərhələdə yaradılan dini abidələr Cola və Kiş abidələridir və onlar özlərindən əvvəlki abidələrin bünövrəsi üzərində tikilmişdir. VII əsrdən başlayaraq Albaniyanın siyasi və iqtisadi baxımdan yüksəlişi onun memarlığına da təsir göstərmiş və bu dövrdə yeni tip xristian abidələri tikilməyə başlanmışdır [11,s.4-5].

İkinci mərhələ VIII-X əsrləri əhatə edir. Ərəb işğalları dövründə kilsə tikintisi sürətlə azalır. X əsrdə Albaniyanın ərazisində xristian dinini saxlamış ayrı-ayrı bölgələrdə bu tikinti yenidən inkişaf edir. Üçüncü mərhələ XI- XIV əsrləri əhatə edir. XII əsrdən Albaniyanı mehaninilər sülaləsindən olan Həsən Cəlal idarə edir. O, XIII əsrdə sağ sahil Albaniyanın xristian torpaqlarını nüfuz dairəsinə salır və monqol işğalları dövründə öz müstəqilliyini qoruyub saxlamışdır. Bu dövrdə xristian abidələrinin tikintisi geniş vüsət almış, yeni məbədlər tikilmiş, köhnələr isə bərpa edilmişdir. XIV əsrdə də məbədlərin tikintisi zəiflə olsa davam etdirilmiş, monastrların tikintisi genişlənmişdir.

Tarixi şəraitlə əlaqədar olaraq xristian abidələrinin tikintisi zəifləsə də XVII əsrdən yenidən inkişaf etmişdir. Müəllif artıq XIX əsrdən başlayaraq Rusiyanın işğallarından sonra ermənilərin alban memarlığına və varisliyinə iddia irəli sürdüklerini əyani vasitə kimi Qarabağ Albanlarının erməniləşməsinə göstərir [11,s.6-7].

Fəridə Məmmədovanın Qafqaz Albanlar haqqında iri həcmli monoqrafiyasında Qafqaz Albaniyasının tarixşünaslıq və mənbəşünaslığı, Albaniyanın tarixi coğrafiyası, sosial-siyasi həyatı, idarə etmə sistemi, xristian dinin yayılması, dövlət dini kimi qəbul edilməsi və sonrakı dövrlərdə ermənilərin Qarabağ bölgəsində etnik albanların erməniləşdirməsi siyasəti geniş formada araşdırılmışdır.

Əsərin beşinci fəslində xristianlığın Qafqaz Albaniyasında yayılması mərhələlərə ayrılmış və mənbələr əsasında xristianlığın Albaniya ərazisində ermənilər vasitəsi ilə yayılması fikrinin əsassızlığı göstərilmişdir. Hələ IV əsrdə (314-illərdə) Albaniyada xristian dini dövlət dini kimi qəbul edilənə qədər Yerusəlimdən və Suriyadan olan misso-

Tarix və onun problemləri, №1-2 2009

nerlər Albaniyanın şimal sərhədlərində Cola (Dərbənd) və Kiş də (Şəki) eranın I-III əsrlərində təbliğat işi aparmış və ilk kilsələrini yaratmışlar [12,s.531-538].

Tofiq Məmmədovun Qafqaz Albaniyasının ilk orta əsrlərinə həsr etdiyi monoqrafiyasında Albaniyada zərdüştlük və xristianlıqdan öncə əhali arasında suyun, odun, torpağın, günəşin və heyvanat aləminin ilahiləşdirilməsi və xristian dininin yayılmasından əvvəl kahinlərin rəhbərlik etdikləri məbədlərin olması və bu məbədlərdə qurban vermə mərasiminin həyata keçirilməsi vurğulanır.

Əsərdə xristianlığın bu bölgədə missonerlər vasitəsi ilə yayılması və bu missonerlərin fəaliyyətinin mənbələre (Moisey Kalankatukluya) əsaslanaraq eranın II əsrindən başladığını və bunun Qüds şəhəri ilə əlaqəli olduğu qeyd olunur. Xristianlığın Albaniyada Çar Urnayr tərəfindən IV əsrdə (313 cü ildə) dövlət dini kimi qəbul edilməsindən sonra Albaniyanın Sasani və Bizans imperiyaları arasında mübarizə meydanına çevrilməsi tarixi mənbələr əsasında araşdırılmışdır [13,s.188-249]. Yuxarıda qeyd olunan bir daha sübüt edir ki, Azərbaycanda xristianlıq tarixinin və xristianlıqla əlaqədar abidələrin öyrənilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bünyatov Z.M. Moisey Kalankatuklunun Alban Tarixi, Mxitar Qoş Alban Səlnaməsi, Bakı, "Avrasiya press", 2006, 296 səh.
2. Vahidov R.M. Miğəçevir III-VIII əsrlərdə. Bakı, "Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı", 1961, 160, səh.
3. Məmmədov K.M. Azərbaycanda İnşaat Sənəti. Bakı, "Elm", 1978, 207 səh.
4. Геюшев Р.Б. Христианство в Кавказской Албании Баку, «Элм», 1984, 191 стр.
5. Геюшев Р.Б. Гандзасар-памятник Кавказской Албании. Баку, «Элм», 1986, 7 стр.
6. Ахундов Д.А. Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана Баку, Azərnəşr 1986, 309 стр
7. Карахмедова А.А. Христианские памятники Кавказкой Албании. (Алазанская долина) Баку, «Элм», 1986, 28 стр.
8. Мəmmədova F.C. Azərbaycanın siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı, "Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı", 1993, 260 səh.
9. Məmmədov A.M. Gəncəbasarın Alban Dövrü Xristian Abidələri. Bakı, "Ağrıdağ", 2000, 53 səh.
10. Вилаят Керимов, Бьернар Стурфиел. КИШ. Баку, "Çaşıoğlu" 2003, 179, стр
11. Мамедова Г.Г. Зодчество Кавказской Албании. Баку, «Çaşıoğlu» 2004, 222 стр
12. Мамедова Ф.Дж. Кавказская Албания и Албаны. Баку, «ЦИКА», 2005, 798 стр
13. Məmmədov T. M. Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə. Bakı, "Təhsil nəşriyyatı", 2006, 399 səh.

НАТИГ АЛЫШОВ

Аспирант Института Археологии и Этнографии НАНА

ИССЛЕДОВАНИЕ ХРИСТИАНСКИХ ПАМЯТНИКОВ КАВКАЗСКОЙ АЛБАНИИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Настоящая статья посвящена исследованию христианских памятников Кавказской Албании в Азербайджанской историографии. Как нам известно, распространение христианства и принятие христианства как государственной религии в Кавказской Албании приходится на I-IV вв. нашей эры. В ходе проведенных археологических раскопок на территории Азербайджана, были выявлены в большом количестве христианские памятники. Все эти факты доказывают, что до распространения религии Ислам на территории Кавказской Албании, большая часть местного населения проповедовала христианство и связи с этим были сооружены

многочисленные религиозные памятники. Соответственно, исследование этих древних памятников имеет большое значение для истории Азербайджана.

NATIQ ALISHOV

*Azerbaijan National Academy of Sciences Institute
of Archaeology and Ethnography post-graduate student*

**THE INVESTIGATION OF THE CHRISTIAN MONUMENTS OF CAUCASIAN
ALBANIA IN THE HISTORIOGRAPHY OF AZERBAIJAN**

The present article is devoted to the historiography of the investigation problem of the Christian monuments of Caucasian Albania in the historiography of Azerbaijan. As we know the spread of Christianity and receive it as a state religious was considered to I-IV cc. A.D. On the base of the archaeological researches the numerous Christian monuments were found in the territory of Azerbaijan Republic. All of these approved that the many part of people of Caucasian Albania before spreader religious Islam had believed to Christianity, therefore the numerous religious monuments had build in there. The investigation of these ancient monuments particular importance for Azerbaijan historiography.

Rəyçilər: AMEA-nın müxbir üzvü İ. Babayev, t.e.d. A. C. İsgəndərov.

AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Antik dövr arxeologiyası şöbəsinin 26 yanvar 2009-cu il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №01).